

Araştırma Makalesi/Research Article
DOI: 10.53711/balkanistik.1596867
Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi, 2024; 6(2): 235-250
Journal of Balkanistic Language and Literature, 2024; 6(2): 235-250

**BOŞNAK YAZAR ABDUREZAK HIVZI BJELEVAC'IN
ESERLERİNDE YAKIN DÖNEM OSMANLI TARİHİNİN
YANSIMALARI**

Edina NURIKIĆ*

ÖZ: Bu makalede Boşnak yazar Abdurezak Hivzi Bjelevac'ın *Başka Bir Güneş'in Altında* (Pod drugim suncem) ve *Minka* romanlarının toplumsal ve tarihî fonunu oluşturan II. Abdülhamid dönemi ve dönemin önemli siyasi hareketlerinden biri olan Jön Türk Hareketi'nin, genel itibarıyla toplum ve kadının özgürleşmesinin ele alınış şekli incelenecektir. *Başka Bir Güneş'in Altında* romanı otobiyografik unsurlara sahip bir eser olarak yazar Bjelevac'ın İstanbul'da Galatasaray Lisesi'ndeki eğitimi sırasında dönemin sosyal ve siyasi gelişmeleri hakkında edindiği izlenimleri, şahsen desteklediği Jön Türk Hareketi içindeki dinamikleri ve mevcut iktidara karşı yapılan mücadeleyi romanın ana karakteri aracılığıyla dışarıdan gelen bir yabancı gözleyle, öznel ve ideolojik bir bakış açısıyla aktarmaktadır. *Minka* romanı Minka lakaplı Boşnak bir genç kadının Bosna'da, romanın ikinci bölümünde ise İstanbul'da bir kadın olarak toplumda var olma ve özgürlüğünü kazanma mücadelesine odaklanmaktadır. Minka'nın İstanbul'da Jön Türk Hareketi'nin üyesi olarak kendisini 31 Mart Olayı dâhil pek çok toplumsal ve siyasi çalkantının içinde bulmasıyla yazar bu romanında da dönemin tarihî atmosferine dair önemli gözlemler ve tespitler ortaya koyar. Bjelevac'ın bizzat şahitlik ettiği tarihî olaylara bir yabancı ve dışarıdan bir göz olarak getirdiği bakış açısının ideolojik arka planı Yeni

* Öğr. Gör. Dr., Saraybosna Üniversitesi, Doğu Dilleri Bölümü, e-posta: edina.nurikic@ff.unsa.ba, ORCID: 0000-0003-2084-2582



OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Nurikić

Cite As/Atıf: Nurikić, E. (2024). Boşnak yazar Abdurezak Hivzi Bjelevac'in eserlerinde yakın dönem Osmanlı tarihinin yansımaları. *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(2), 235-250.

Geliş Tarihi (Received): 05.12.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 26.12.2024

Tarihselcilik kuramı çerçevesinde, ilgili tarihî metinler ile söz konusu edebi metinleri karşılaştırma yöntemiyle irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Abdurezak Hivzi Bjelevac, tarihî roman, Yeni Tarihselcilik, II. Abdülhamid, ideoloji, kadının özgürleşmesi.

THE REFLECTION OF RECENT OTTOMAN HISTORY IN THE WORKS OF BOSNIAN AUTHOR ABDUREZAK HIVZI BJELEVAC

ABSTRACT: This article will examine the social and historical context of two novels by Bosnian writer Abdurezak Hivzi Bjelevac: *Under Another Sun* and *Minka*, focusing on the period of Sultan Abdulhamid II and one of the important political movements of that time, the Young Turk Movement. The article will analyze how these works address the societal and women's emancipation issues. The novel *Under Another Sun* is an autobiographical work in which the author Bjelevac conveys his impressions of the social and political developments of the time, which he gained during his education at Galatasaray High School in Istanbul. He also portrays the dynamics within the Young Turk Movement, which he personally supported, and the struggle against the ruling government through the eyes of the novel's main character, offering a subjective and ideological perspective from an outsider's point of view. The novel *Minka* focuses on a Bosnian young woman named Minka, who, in the second part of the novel, battles to exist as a woman and gain her freedom in society, first in Bosnia and later in Istanbul. In Istanbul, Minka, as a member of the Young Turk Movement, finds herself amidst numerous social and political upheavals, including the events of March 31. In this novel, the author provides significant observations and insights into the historical atmosphere of the period. Bjelevac's perspective on the historical events he personally witnessed will be analyzed as an ideological backdrop within the framework of the theory of New Historicism. The relevant historical texts and literary works will be examined through a comparative method.

236

Keywords: Abdurezak Hivzi Bjelevac, historical novel, New Historicism, Sultan Abdulhamid II, ideology, women's emancipation.

Giriş

Abdurezak Hivzi Bjelevac, 25 Temmuz 1886'da Mostar'da doğdu. Doğumundan sekiz yıl önce 1878'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna Hersek'i ilhak etmiş, Osmanlı Devleti'nin 415 yıl süren Bosna hâkimiyeti sona ermişti. Bosna Hersek'in ilhakı bölgede yaşayan Müslüman Boşnaklar için bir dönüm noktası oldu. Bu tarihî dönemde Boşnak entelijensiyası iki farklı paradigma arasında kaldı. Bir kısmı yeni Batılı hükümdara, Batı'dan gelen yeniliklere sarıldı, bir kısmı ise Osmanlı'dan miras aldığı geleneksel dünya görüşüne, Doğu merkezli paradigmaya bağlı kaldı. Abdurezak Hivzi Bjelevac gibi bazı aydınlar ise ne

Doğu'yu ne Batı'yı tamamen reddetmiş, yeni karşılaşmalara ve sentezlere kucak açmıştır. "Bjelevac, eğitim, diplomatik hizmet, edebiyat ve kişisel ilgiler doğrultusunda Türkiye'ye doğru kucak açan bir yazardır. Hayatının önemli bir kısmı farklı coğrafyalarda, özellikle Zagreb gibi farklı şehirlerde geçmiş olsa da, Bosna ve Türkiye her zaman belirleyici olmuş ve yaşamı bu iki kültür arasında bir köprü gibi şekillenmiştir." (Bjelevac, 2010, s. 5). Yazar, iki farklı coğrafya ve halk ile iki farklı dilin arasında bir yerde durmakta, hem Bosna'nın hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve toplumsal etkilerini eserlerinde fazlasıyla taşımaktadır. Bu ikilik durumu onun eserlerinde ve hayatında önemli bir çatışma ve dönüşüm yaratmış, onu iki kültür arasında gidip gelen bir figür haline getirmiştir. Bjelevac'ın yaşamı ve eserleri, birbirinden farklı ama birbirine bağlı olan iki toplumun ve kültürün çatışma ve etkileşimleriyle şekillenmişti

Abdurezak Hivzi Bjelevac, ilk ve orta öğrenimini Mostar'da tamamladıktan sonra 1902'de İstanbul'a giderek Galatasaray Lisesi'nde Fransız Dili ve Edebiyatı üzerine eğitim aldı. O dönemde Bosna Hersek'te olduğu gibi Osmanlı Devleti içerisinde de yenilik ve Batılılaşma rüzgârları hız kesmeden esmeye devam ediyordu. Bjelevac, Galatasaray Lisesi'nde okuduğu yıllarda Batılılaşma sürecine ve bu bağlamdaki siyasi çekişmelere bizzat şahitlik etti. İstanbul'da edindiği bu gözlemleri ve tecrübeleri romanlarının olay örgüsüne, tematik düzlemine katmayı başardı. Otobiyografik unsurlar barındıran *Başka bir Güneş'in Altında* (Pod drugim suncem, 1914) ve *Minka* (1917) romanları, Osmanlı yakın dönem tarihine dair içerdikleri referanslar bakımından Yeni Tarihselcilik (New Historicism) edebiyat kuramı çerçevesinde incelenmek için elverişli eserler olarak ortaya çıkmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Her iki romanın da tarihsel arka planını oluşturan Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma sürecinin ve buna ilişkin II. Abdülhamid dönemi, Jön Türk Hareketi, 31 Mart Olayları ve kadın özgürleşme hareketlerinin söz konusu romanlarda aynı zamanda Bosna'daki modernleşme süreci için bir model olarak ele alındığı görülmektedir. Bu hareketin romandaki resmi, Bosnalı Müslümanların içinde bulunduğu gerçekliğin de bir yansımasıdır (Idrizović, 1978, s. 49). Diğer taraftan, İstanbul'da bulunan bir yabancının, 'dışarıdan bir gözün' bakış açısıyla Osmanlı'da başlayan Türk modernleşmesinin ve Jön Türk Hareketi'nin mimetik tespiti, türkoloji araştırmaları açısından da önemli bir perspektif sunmaktadır. Romanların referans

gösterdiği bu iki gerçeklik düzlemi, detaylı bir tarihsel incelemeye kapı açmaktadır. Tüm bunlar ışığında bu çalışmada söz konusu romanlara entegre edilmiş tarihsel notların Yeni Tarihselcilik kuramı (New Historicism) açısından ele alınarak ‘metinsel izleri’ tespit etmeye, edebi metinde kullanılan farklı söylemsel pratikleri ortaya çıkarmaya, romanlarda tasvir edilen modernleşme, kadının özgürleşmesi, Jön Türk Hareketi üzerinden sosyal ve tarihî bir tahlile, metne içkin kültürel kodlar keşfedilmeye çalışılacaktır.

Yeni Tarihselcilik, 1980’lerin başlarında ABD’de Rönesans dönemini inceleme çalışmaları sırasında ortaya çıkmış bir kuramdır. Edebiyat ile farklı edebiyat dışı metinler ve edebiyat dışı kurumlar arasındaki bağlantıya odaklanır. Yeni Tarihselciliğin yönteminde tarihselciliğin ve yapıbozumculuğun sınırlamalarını aşma çabası bulunur (Erdemir, 2018, s. 301). Tarihselciliğe metni yalnızca sosyal, ideolojik ve kültürel bağlamın bir sonucu olarak görme noktasında karşı çıkar. Yapıbozumculuğun aksine Yeni Tarihselcilik edebi metinleri çeşitli bağlamlara dâhil ederek belirli bir tarihî dönemin sembolik enerjisinin dolaşım alanlarını keşfetmeye çalışır. Yeni Tarihselciler, sadece edebi metinleri değil, aynı zamanda siyasi, iktisadi, hukuki, dini ve bilimsel metinleri de inceler. Foucault, tarihî bir anlatı formu olarak görmesi ve öyküleştirelmiş yapısından bahsetmesiyle, tarihin nesnellikten uzaklığına dikkat çekmiştir. Tarihin hem tarihçiden hem de tarihçinin içinde yaşadığı zamandan ya da kültürel bağlamdan uzak kalamayacağını altını çizen Foucault, tarihsel bilginin hiçbir zaman doğa bilimlerinde olduğu gibi somut bilgi konumunda olmayacağı gerçeğini vurgular ve tarihçinin hem kendisine hem de okuruna karşı dürüst davranmak amacıyla, nesnellik iddiasında bulunmaması gerektiğine işaret eder (Çavuş, 2002, s. 125).

Edebiyat eleştirmeni Leşiç’e göre Yeni Tarihselcilik kuramının en can alıcı özelliklerinden birisi ‘sınır metinler’ yani edebiyat dışı metinlerle kurduğu bağıdır. Yeni Tarihselcilik kuramının fikri bağlamı edebi eserleri ‘biricik bir geçmiş kültürün ifadesi’ olarak gördüğünden, söz konusu kültürel kodları tespit edebilmek adına yeni bir metinler ağı kurarak geçmişten gelen çok sayıda metni de hesaba katmak yerinde olacaktır. (Leşiç, 2003, s. 67). Yukarıdaki tespitlerden de anlaşılacağı üzere, *Başka Bir Güneş'in Altında* ve *Minka* romanlarının fonunu oluşturan tarihî olayların sosyal, siyasi ve söylemsel boyutlarını kavrayabilmek yalnızca elimizdeki edebi metin yoluyla değil, aynı zamanda edebiyat kuramcıları tarafından ‘sınır metinler’ olarak tanımlanabilecek olan tarih biliminin yöntemleriyle kaleme alınmış bilimsel

çalışmalarla mümkün hale gelecektir. Edebi metin ile edebi olmayan (tarihî) metin arasındaki bu *liminal bölge* yeni tarihselcilik kuramının hedeflediği şekliyle “poetika ile politika arasında bir diyalog” (ibid, s. 69) kurulmasını sağlayacaktır.

Başka Bir Güneş'in Altında Romanındaki Tarihî Referanslar

Başka Bir Güneş'in Altında romanı I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce yazılmış olup döneminin yoğun sosyal ve siyasi gelişmelerini resmeder bir niteliğe sahiptir. Eser, bir taraftan Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi ile birlikte ortaya çıkmış sosyal, siyasi, kültürel ve fikri çatışmaları tespit ederken, öte taraftan, Türk siyaset ve cemiyet hayatında süregelen modernleşme çaba ve sancılarını yansıtmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'yı etkisi altına alan Batılılaşma sürecine romanda Jön Türk Hareketi'nin faaliyetleri ışığında yer verilmektedir. Bu bağlamda romanın ismi sembolik bir anlam taşımaktadır. Zira, “Başka bir Güneş'in altında” deyimini Boşnakçada yabancı bir yerde olmak, gurbette olmak anlamlarını taşır. Dolayısıyla bu sembolik isim seçimi, iki kültürel paradigma arasında kalmışlığın, aidiyet ve kimlik karmaşasının ama aynı zamanda, başkasına ait olanın ‘benim’ olana, ‘benim’ olanın başkasının aidiyetine dönüştüğü bir kesişimi, etkileşimi ve sentezi de ortaya koymaktadır.

Yukarıda da vurgulandığı gibi Abdurezak Hivzi Bjelevac Bosna'dan İstanbul'a gelerek Galatasaray Lisesi'nde okumuş, bulunduğu çevre itibarıyla Batı etkisindeki edebiyat, kültür ve cemiyet hayatı ile ilgili dönemin özgürlükçü yaklaşımlarını bizzat tecrübe etme fırsatı bulmuştur. Bjelevac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbindeki siyasi ve toplumsal değişimleri resmetmesinin arkasındaki pragmatik motif ise Osmanlı'ya karşı tarihî ve sentimental bir bağ hisseden Bosnalı okurların meraklarına cevap vermektir.¹ Muris İdrizoviç'in tespit ettiğine göre “Jön Türkler konusu uzak imparatorluktaki gelişmeleri yakından takip eden Bosnalılar arasında oldukça revaçtaydı ve günceldi” (İdrizoviç, 1978, s. 52).

Başka Bir Güneş'in Altında romanında yazar 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'un cemiyet hayatını, Bosnalı bir bey oğlu olan ve dönemin prestijli okullarından Galatasaray Lisesi'nde okumak üzere İstanbul'a gelen ana karakter

¹ Bjelevac Jön Türk Hareketi konusunu ve genel itibarıyla Osmanlı topraklarındaki güncel siyasi ve toplumsal gelişmeleri *Başka Bir Güneş'in Altında* ve *Minka* adlı romanlarında olduğu kadar *Gayret*, *Behar*, *Biser* gibi dönemin önemli dergilerinde yayınladığı makalelerde de irdelemiştir. *Doğu-Batı* adlı dergide Bosnalı muhacirlere yönelik yayınlanan Türkçe makalesi oldukça dikkate değerdir.

Muris Yahyapaşic aracılığıyla ele almaktadır. Muris'in Galatasaray Lisesi'nde içinde bulunduğu sosyal ve politik ortam romanda şöyle resmedilmektedir:

Galatasaray'da yabancı bir ruhla da olsa, oldukça özgür bir ortamda yetişen o gençlik, o heyecanlı ruhlar, Türk ülkesindeki dayanılmaz şartları görmeye, memleketin en vatansever evlatlarının Arabistan'a sürülmesine, Avrupa'ya kaçan bir kısmının ise Fizan, Yemen ve Bağdat'takilerin kaderini yaşamasına tahammül edemiyordu (Bjelevac, 1998, s. 64).

Tarihî kaynaklara bakıldığında, söz konusu dönemde aralarında Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi Tanzimat edebiyatının önde gelen isimlerinin de yer aldığı siyasi suçluların sayısı bir hayli fazladır. Yazar, yukarıdaki cümleleriyle Osmanlı Devleti'nde sultanın otoritesine zarar verebileceği tespit edilenlerin devre dışı bırakıldığı baskıcı bir rejimin hâkim olduğunu telkin etmektedir. Devlet otoritesini korumaya yönelik şiddet kullanımı şeklinde tanımlanabilecek filozof Althusser'in "baskıcı devlet aygıtları" romanda muktediri eleştirenlerin sürgün edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, yine Althusser'in kuramına göre ideolojik devlet aygıtları şeklinde nitelenen okul ve eğitim sisteminde de ciddi sorunlara romanda parmak basılmaktadır:

Saf halk ruhunu muhafaza eden okulların eksikliği, yeni okulların inşa edilmesine yönelik maddi kaynakların eksikliği, milletin öz evlatlarının yönetimde ve cemiyet hayatındaki eksikliği halkın normal bir şekilde gelişmesine engel oldu. Devletteki çalkantılar, içerideki huzursuzluk ortamı, düzensizlik – bir karabasan gibi halkın bilincini boğan mutlakiyetçilik, kağıt üstünde okullara ayrılmış gibi görünen, geriye kalan kaynakları da silip süpürüyordu (Bjelevac, 1998, s. 67).

II. Abdülhamid dönemine yapılan bu eleştiri, Althusser'in "hâkim ideolojiye hizmet eden donanımları" (Althusser, 2009, s. 43) dayattığını iddia ettiği bir ideolojik aygıt olarak okulları hedef almasa da, okulların eksikliğinin, okul sistemindeki ihmallerin eğitimsiz, dolayısıyla eleştirel düşünme yetisine sahip olmayan, kolay manipüle edilebilir bir halk kitlesi oluşturması beklenen bir durumdur. Yukarıdaki alıntı ile romanda Jön Türk Hareketi'nin önemli bir meselesi olarak sunulan okul sistemindeki sorunlar hakkında Türkiye'deki tarihî kaynaklar farklı görüşler bildirmektedir. Bazı kaynaklarda bu dönemde pek çok okul açıldığı, mevcut okulların genişletildiği (Gündüz 2008, s. 243) belirtilirken, II. Abdülhamid dönemini sert şekilde eleştiren kimi tarihçiler eğitim sisteminin bu dönemde

“cahilliğe ve dine dayanan bir tiranlık” olduğunu, eğitim kurumlarında “ajanlık, korku, tembellik ve cahillik”in kol gezdiğini ileri sürer (Akşin, 1980, s.154). Bu konudaki açık ve keskin görüş farklılıklarının ideolojik bir temele dayandığını tahmin edebiliriz. Zira, Türk tarihçilerin görüşleri arasındaki bu devasa uçurumu başka türlü açıklamak mümkün değildir. Yeni Tarihselcilik kuramında özenle vurgulandığı üzere, “tarih nesnel değil, tarihçinin yorumudur ve bu nedenle de subjektiftir.” (Lešić, 2003, s.195). Yeni Tarihselciler “tarihî metinlerin kurmaca metinlere benzerliğini savunurlar. Onlar için tarih, geçmişte yaşanan gerçeklerin objektif olarak anlatılması değil, tarihçilerin öznel yorumlarıdır.” (Tekşan, 2020, s.2067). Elbette yazıldığı dönem itibariyle Boşnak edebiyatında yeni yeşermeye başlayan bir edebi tür olan romanın ilk örneklerinden biri olan ve modern romanın romantizm akımı çerçevesinde ele alınabilecek olan bu eserdeki tarihî anlatıyı da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Tarihî anlatıların Yeni Tarihselcilik kuramının işaret ettiği söylemsel doğasına binaen romanda yer verilen okul sistemi eleştirisinin de ideolojik bir temeli olduğunu söylemek mümkündür. Romanın başkahramanı Muris Yahyapaşiç'in okul sistemi eleştirisini Galatasaray Lisesi'nde okuyan, Batı'nın değer yargılarını benimseyen, geleneksel, dine dayananan “skolastik” eğitim yerine bilimsel ve insanmerkezci bir eğitimden geçen Batı yanlısı muhalif aydınların gözünden aktardığını akılda tutmak gerekir.

“Jön Türk kavramı birbirinden çok farklı gruplara atıfta bulunmak için kullanılıyorsa da bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz, 1878 yılında Osmanlı Meclisi-i Meb'ûsanı'nın tatilinden sonra II. Abdülhamid rejimine muhalefet için ortaya çıkan kişiler ve onlar tarafından kurulan örgütler ve neşredilen mecmualardır” (Hanioglu, 2001, s. 586). Jön Türk oluşumunun hareket noktası, temsilcilerinin iddialarına göre uygun, istikrarlı toplumsal, iktisadi ve siyasi şartları sağlayamayan mutlakiyetçi rejime karşı çıkmaktır. Bu konuya her ne kadar roman boyunca değiniliyor olsa da, söz konusu karşı çıkışın somut nedenleri, mutlakiyetçi olduğu iddia edilen rejimin icraatleri hakkında somut örnekler eksik kalmaktadır. Oldukça yüzeysel ve genel ifadelerle yer verilmektedir. Örneğin, roman anlatıcısı devletin “içeride huzursuzluk ve düzensizlik” ile sarsıldığını veya hükümetin “yeni ruhun izlerini taşıyan her özgürlük yanlısı hareketi” bastırdığını söyler (Bjelevac, 1998, s.67). Romanda hükümdar tarafından yapıldığı iddia edilen baskı altında Jön Türk muhalefetinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta, muhalif yönelimlere yol açan gerçek motifler ve etkenler izaha muhtaç kalmaktadır.

Romanda Jön Türk kavramını, hareketin oluşumunu, motivasyonunu, gerekçelerini ve önemini açıklayabilecek ve hareketin dinamik arka fonu üzerinde inşa edilen roman karakterlerinin ve davranışlarının okuyucu nezdinde derinlemesine algılanmasını sağlayabilecek hareketin söz konusu boyutuna değinilmemesinin nedenlerini Muris Idrizović'in şu sözlerinde aramak gerekir: "Bjelevac toplumsal bir dram değil, bir aşk dramı yazıyor" (Idrizović, 1978, s. 55). Bjelevac'ın bir öteki ve yabancı olarak olaylara dışarıdan bir gözle bakması da dönemin güncel toplumsal süreçlerinin özüne inenememiş olmasında etkili olmuş olabilir. Bjelevac, Muris Yahyapaşiç karakteri aracılığıyla Bosna Hersekli bir Müslüman yani Boşnak olarak kendisini veya Boşnak okurlarını ilgilendirebilecek ölçüde Jön Türk Hareketi'ni resmetmeye çalışmıştır. Ne Bjelevac, ne de otobiyografik unsurlar barındıran Muris Yahyapaşiç karakteri dönemin Türk-Osmanlı toplumunun üyeleri değildir dolayısıyla toplumdaki iç dinamikleri kavramak konusunda yetkin olmamaları ihtimali kuvvetlidir. Bjelevac, hareketin doğuşunu sağlayan etkenleri irdelemekten ziyade Osmanlı ve dolaylı olarak Bosna toplumunda kışkırtılabilecek potansiyel sonuçlar, potansiyel fikri ve toplumsal dönüşümlere odaklanmaktadır.

Jön Türk hareketinin üyeleri kimlerdi sorusunun cevabı romanda şu şekilde verilmektedir:

Bu toplantılarda yalnızca Türkler yoktu; Araplar ve Acemler, buraya ilim okumaya gelmiş yabancılar, hepsi köle olmanın bütün ağırlığını, mutlakiyetin demir bileğini üzerinde hissediyordu, halkın söz hakkı yoktu. Onların hepsi Türkiye'nin yeniden ayağa kalkacağı güçlü ve kudretli olacağı yeni bir hayatın hayalini kuruyordu (Bjelevac, 1998, s. 65).

Romanda Osmanlı'daki yenileşme hareketlerine destek verenlerin Batı eğitimi almış aydınlar, üniversite ve lise öğrencileri ayrıca ilhamını Fransız ihtilali'nden alan bazı diplomat ve subay çevreleri olduğu belirtilmektedir. Tarihî kaynaklara göre İstanbul'da ortaya çıkan ve bu şehirden koordine edilen bu harekete Anadolu'daki kimi öğretmenler de destek veriyordu. Romanın anılan kısmı bu hareketin ismi her ne kadar aksini söylese de, hareketin milli bir harekete indirgenemeyeceğini göstermektedir. Jön Türk hareketinin hedeflerinin gerçekleştirilmesinin İmparatorluk içindeki dini ve etnik azınlıklar için getirebileceği avantajlar göz önünde bulundurulursa, söz konusu sınıfın bu hareketi desteklemesi şaşırtıcı değildir. İlk bakışta Boşnak genci Muris Bey Yahyapaşiç'in

konumu ve Jön Türk Hareketi'ne desteğini bu bağlamda değerlendirmemek gerekir. Zira Muris'in Bosnası o sırada Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmiştir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında değildir. Muris karakterinin Jön Türklerin fikirlerine desteği her şeyden önce hâlihazırda içinde bulunmuş olduğu sınıfın ve fertler üzerinde baskı kurmaya çalışan otorite ile şahsi çatışmasının bir sonucu olup, Muris'in kaderinin dramatik bir şekilde dönüşümünün altındaki neden de budur. Öte yandan, bu kişisel düzeyin ötesinde, genel ve kamusal düzeye baktığımızda Bjelevac'ın toplumsal aktivizminin, Bosna toplumunu modernleştirme fikrini teşvik etme çabalarının Jön Türk Hareketi'nin fikirleriyle yakından ilişkilendirilebileceğini farketmek mümkündür.

***Minka* Romanındaki Tarihî Referanslar**

Abdurezak Hivzi Bjelevac'ın *Minka* romanı da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki modernleşme hareketine ışık tutması, Türk modernleşmesinin ve bu bağlamda kadının özgürleşmesinin Boşnak Müslüman kadının özgürleşme modeli olarak sunulması bağlamında değerli ipuçları sunmaktadır.

Bjelevac'ın *Minka* romanı eleştirmenler tarafından genellikle kadının özgürleşmesi sorununun, dolayısıyla kadın hakları ve eşitliği meselesinin ele alındığı, yenilikçi bir eser olarak tanımlanmaktadır. Bu konu, özellikle Bosna Hersek'in *Yeniden Doğuş* edebiyatında önemli bir yer tutar. Bu bağlamda, Bosnalı edebiyat eleştirmeni Muhsin Rizvić, Bjelevac'ın romanı hakkında şu değerlendirmeyi yapar: "*Minka* romanı, Bosna'nın belirli sosyo-ekonomik sorunlarından uzaklaşarak, fikirsel bir dönüşüm sunar; özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketi ve Türk Devrimi'nin ilerici idealleri ışığında, Bosna'da ve genel olarak Müslüman dünyasında kadının eşitliği ve kadınların özgürlüğü üzerine derinlemesine bir bakış açısı getirir" (Bjelevac, 1998, s.13). Rizvić, eserin bu yönünü vurgulayarak, romanın kadın ve erkek eşitliğini savunduğunu ve Müslüman kadının özgürlüğü için bir çağrı niteliğinde olduğunu belirtir.

Yazarın amacı, toplumsal ve sosyo-ekonomik değişimlerin kaçınılmazlığıyla birlikte, erkeklerle birlikte devrimi gerçekleştirecek olan modern kadın prototipini ortaya koymaktır. Bjelevac, romanını yazarken bu amacını dile getirmiştir. Bu bağlamda İstanbul'daki gelişmelerle bir paralellik kurmuş olması oldukça manidardır. Bjelevac roman içerisindeki amacını ve bunun Osmanlı Devleti ile

ilişkinini şu sözlerle ifade eder: “İstanbul’da Bosna Hersek’ten gelen muhacirleri gözlemledim. Kadınların eşitsizliğini, özellikle müslüman kadının kanun olmayan kanunlar arasında sıkışmışlığını izledim, onların hayatını tahlil ettim, bu eşitsizliğin ve korkunç dini baskının nedenlerini aradım” (Đuvić, 2006, s. 111).

Bosnalı bir bey ailesinden gelen ana karakter Minka’nın özgürleşme yolculuğu, Nadi-bey ve daha sonra Bahri-bey ile iki mutsuz evlilik yaptıktan sonra, âşık olduğu “Sahur-bey Balkan Savaşı’nda öldü, Minka ise İstanbul’da hemşirelik yaparken hastanede öldü” (Bjelevac, 2010, s. 243) sözleriyle trajik bir sonuca ulaşır. Minka’nın evliliği, teyzesi tarafından düzenlenmiş, Nadi Bey’in keyfi bir kararıyla başlatılmıştır. Nadi Bey ile yaptığı başarısız evlilikten sonra Minka İstanbul’a gider, bu gidiş aslında onun mutsuz bir evlilikten kaçışıdır. Minka geldiği İstanbul’da yaşanan siyasi çalkantılara bizzat şahitlik eder ve âşık olduğu Jön Türk destekçisi Sahur Bey’in vesilesiyle bizzat devrim hareketinin bir parçası olur, kimi siyasi olaylara aktif katılım sağlar.

Söz konusu romanda anlatıcı kişisi rolünde Jön Türk hareketine ve ideolojisine kuvvetli bir bağlılık gösteren Bjelevac, romanın ikinci kısmında 1908 ve 1909 yıllarında Osmanlı’da gelişen politik çalkantıları didaktik bir üslupla tasvir eder. Kimi zaman ise daha açıklayıcı olmaya gayret göstererek, meselelerin iç yüzünü, sebep sonuç ilişkilerini anlatmaya çalışır: “İlericiler, tıpkı Jön Türkler gibi, programlarında şu ilkeyi benimsemişlerdi: siyaseti halkın ruhuna uygun bir şekilde, ekonomik ve finansal olanaklara göre yönetmek. Bunun dışında, Avrupa’nın çıkarlarının Türkiye’ye müdahalesine karşı tam bağımsızlık talep etmişlerdir” (Bjelevac, 2010, s.154).

Jön Türk devriminin bazı resimleri, katı bir bilgilendiricilikten ziyade daha romantik bir eda ile tasvir edilmiştir. 31 Mart olayına işaret eden pasajlarda sentimental ve romantik bir betimleme dikkat çeker: “Gece ağır ağır ilerliyordu. Sabaha karşı üç sularında savaş bakanlığının önüne darağacı kuruldu ve güneş doğmadan önce idam gerçekleşti. Güneş, büyüleyici şehir İstanbul’u ışıklarıyla aydınlatmaya başladığında, darağacının üstündeki örtü kaldırıldı ve şeref muhafızları tüfeklerinden salvalar ateşledi. 31 Mart sabahı doğdu...” (Bjelevac, 2010, s. 176).

Bjelevac’ın hâlihazırdaki devrim hareketleri ile ilgili şahsi düşüncesini daha iyi anlamak için şu cümlesi pek çok ipucu taşımaktadır: “Türk halkı, devleti ve ferdi

bir krizden diğerine koşuyordu ki bu krizlerin başlıca nedeni düşmekte olanlar ile yeniden ayağa kalkmakta olanlar arasındaki mücadeleydi. Yeni ruh eski ruh ile, özgürlük ruhu, ilerici ruh karanlıkla ve gericilikle mücadele halindeydi” (Bjelevac, 2010, s.124)

Bjelevac'ın *Minka* romanında dikkat çektiği toplumsal ve siyasi konuların başında kadın özgürlük hareketleri ve kadının toplumdaki yeri gelir. Jön Türk hareketi ile birlikte ortaya çıkan yeni siyasi ve toplumsal şartlar içerisinde Osmanlı'da kadının konumuna özel bir ilgi göstermiş olduğu, elit bir kadın cemiyeti olarak kurulan “Yeni Nisvan” cemiyeti ile ilgili bahislerinde görülmektedir.

Feride Hanımın başkanlık ettiği, Necmiye Sahir'in sekreteri olduğu Yeni Nisvan Cemiyeti'nde manevi dünyaları itibariyle Türk kadınlarının üst tabakası toplanır, edebiyattan, müzikten ve şiirden bahis olunurdu. Necmiye Paris konservatuarından mezun bir kadın olarak zekası ve müzik yeteneğiyle en üst tabakadan gelen kadınları etrafında toplamıştı. Burada hayat üstün zevkler etrafında şekilleniyordu (Bjelevac, 2010, s. 128).

245

Yazar bir taraftan üst sınıfa mensup kadınların hayatlarını anlatırken aynı zamanda toplumda var olan ikiliğin, üst sınıf kadınlar ile alt sınıf mensubu kadınlar arasındaki fikirsel ve yaşamsal uçurumun da farkındadır. Mevcut özgürleşme hareketlerinin toplumun tabanına yansımadağına, kadınların çoğunun geçmişteki konumlarını muhafaza ettiğine ve bu konudaki şahsi hayal kırıklığına romanın pek çok kısmında vurgu yapar: “Umumiyetle kadın İstanbul'da günlük işleri ve çocuklara bakma vazifesini icra ettiği evinde kalmıştır. Bu tür kadınlar çoğunluğu, çekirdeği oluşturuyordu...” (Bjelevac, 2010, s. 127).

Romanda anlatıcı kişinin duygusal bir serzenişle bahsettiği konulardan biri de 31 Mart Olayı'ndan² sonra kadınların özgürlük hareketine sekte vurulmuş olmasıdır.

² Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı sırasında küçük bazı ilaveler yapılmıştı. İlave 120. madde, “bütün Osmanlı vatandaşlarına, kimseye önceden haber vermeden teşkilatlanma ve toplantı hakkı veriyordu. Bu ilave tamamen samimi duygular ve hürriyetçi fikirlerin bir gereği olarak yapıldı. Nitekim yıllardır kendilerini baskı altında hisseden çeşitli guruplar, hemen harekete geçerek dernek ve cemiyetler kurmaya başladı. Bu hızlı gelişme beklenenin dışında olumsuz sonuçlar verdi. Kuruluş için her hangi bir izne tabi olmadığı için görünüşte sosyal, kadın, meslekî ve öğrenci cemiyetleri adı altında kurulanlar bile siyaset yapıyordu. Yeni muhalefet gurupları oluşmaya, farklı fikir ve düşünceler içeren gazete ve dergiler de yayımlanmaya başladı. Gerçi bu soruna bir çözüm bulmak üzere 19 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılan Cemiyetler kanunu ile en azından kuruluşlar izne bağlanacaktı ve millî hedef güden cemiyetlere izin verilmeyecekti. Fakat ondan önce faaliyete başlamış cemiyetler bir şekilde varlıklarını

Anlatıcıya göre kadınlar yaşanan baskılardan sonra çalışmalarını yürütme gücünü yitirdi. O dönemde kurulan Kadınlar Cemiyeti, “Müdafea-i-Hukuk Nisvan Cemiyeti, Mudafea-i-Milliyeye Kadınlar Cemiyeti” (Bjelevac, 2010, s.126) gibi kadın cemiyetleri de istenen etkiyi yaratmamış olup sıradan ve yüzeysel meselelerle ilgilenmeyi tercih etti. Anlatıcının bu noktadaki eleştirileri, günümüzün toplumsal cinsiyet kuramlarının perspektifinden bakıldığında cinsiyetçi ve önyargılı olarak nitelendirilebilecek sertliktedir: “Tüm bu cemiyetler çok da başarılı olmadı çünkü kadınların gösteriş merakı yüzeye çıkmak için kendine bahane arıyordu. Gerçek bir emek gösterilmedi. Cemiyetlerdeki kadınlar daha çok yarının modası hakkında birbirlerine danışmak, süslenmek, arka odalarda birkaç sigara yakmak üzere toplanıyordu.” (Bjelevac, 2010, s.127).

Romanın ilerleyen kısımlarında roman başkişisi Minka, Jön Türk Hareketi’nin bir taraftarı olarak kendisini siyasi çalkantıların içinde bulur. Rejim tarafından siyasi suçlu ilan edilerek hapse atılır. Minka’nın İstanbul’un kamusal alanında bulunması ve evinin özel alanının hapishane ile yer değiştirmiş olmasının altındaki neden, eski eşi Bahri bey ve eşinin kardeşi Sahur beyin parçası olduğu Jön Türk Hareketi’dir. Minka’nın Jön Türk Hareketi’ndeki yeri ile Bjelevac, bunun tarihsel öznenin bilinçli, tasarlanmış bir eylemi olmayıp, sadece bir tesadüf olduğunu ve evin içindeki iktidar sisteminde mevcut adaletsizliğin sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Minka’nın hapishanede kalması anlatıcı için Osmanlı Devleti’nin sembolik mekânı olan Enderun tasvirini romanın dokusuna yedirme fırsatını doğurmuştur. Bjelevac

sürdürmeye devam etti. Aslında II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesine giden süreç de böyle başladı. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada İttihatçıların isteği ile Ekim 1908’de Selanik’te bulunan ve komutanlarının çoğu İttihatçı olan Avcı taburlarının İstanbul’a getirilip, Yıldız Sarayı yakınlarındaki Taşkişla’ya yerleştirilmesi gergin bir ortam yaratmıştı. Zira bu taburlardaki subaylar meşrutî yönetimin gerekliliğine inandıkları kadar, II. Abdülhamid’in varlığını da meşrutîyetin en büyük tehdidi olarak görüyordu. Bu ortam içinde İsyân, 13 Nisan 1909 tarihinde (Rumî 31 Mart’ta meydana geldiği için “31 Mart Vak’ası” denilmektedir) sabahı daha önce adı geçen Avcı taburlarına mensup askerler Ayasofya Meydanı’nda (Sultanahmet) toplanarak gösteri yapması, silah atması ve bazı isteklerde bulunması ile başladı. Kısa zamanda toplanan kalabalıktan ahenkli bir ses çıkmıyordu. Herkes kendi taleplerini seslendiriyordu. Fakat ortak söylem olarak Padişah’tan “şeriat”ın tam olarak uygulanmasını ayrıca Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza’nın görevden alınmasını istiyorlardı. Bu taleplere bakıldığında aslında isyancılar hem II. Abdülhamid ve hem de İttihatçılara karşı idiler. İsyanı bastırmak üzere oluşturulan Hareket Ordusu hiçbir mukavemet görmeden İstanbul’a girdi. 24 Nisan’da sıkıyönetim ilan edildi ve isyan tamamen sona erdi (Kurşun, Z. (2013). Son hamle: Meşrutîyet yıllarında Osmanlı Devleti. Z. Kurşun (ed.), *Osmanlı Tarihi (1876–1918)* içinde (Ünite 7). Anadolu Üniversitesi Yayınları).

romanın bu noktasında Enderun tasvirine yer vererek roman karakterinin edebi portresinden uzaklaşır ve Osmanlı Devleti'nin tarihî dönemecinde sosyal ve kültürel hayat ile ilgili bilgilere yer verir. Her ne kadar gerçek bir mekân olsa da, Bjelevac'ın evreninde Enderun tarihe dayanan çatışmaların metaforu, siyasi gücün sembolü ve asırlara dayanan Türk tarihinin şahidi konumundadır. “Önceki adıyla Burun, bugünkü adıyla Sarayburnu'nda denizin kıyısına kadar uzanan ve bugüne kadar muhafaza edilen eski Bizans binası, geçmişte kudretli imparatorlukların merkezi, bugün ise geçmişi muhafaza eden sakin bir müzedir. Binanın bir bölümü müzeye ayrılmış, diğer bölümleri ise boş kalmıştır” (Bjelevac, 2010, s.172)

Tarihî anlamlarla yüklü bu mekânın tasvirine Bjelevac özenle yaklaşmıştır. Enderun'un dört bir tarafını saran büyük park, açılışı tarihî sarsıntıları sembolize eden kalenin kapısı detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Enderun, Osmanlı sarayındaki mevcut içyapının gücünü ve büyüklüğünü gösteren bir mekân olarak, Minka'nın evinin iç mekânının adeta bir yansıması gibidir. Romantik bir dille betimlenen Enderun, duyuşal izlenimlerle; çürümüş yaprakların kokusundan denize bakıldığında görülen nem ve karanlığa kadar, toplumsal ve tarihsel değişimlerin edebi bir ifadesidir (Žujo-Marić, 2020, s. 192). Enderun duvarlarının içindeki sessizlik, top mermilerinin sesleriyle ve değişen zamanın sesleriyle yer değiştirecektir. Romantizmin şiirsel unsurları, İstanbul'un eski düzenin temsilcileriyle, değişim yanlısı Jön Türk Hareketi'nin ideallerini savunanlar arasındaki silahlı mücadelenin sahnesi haline gelmesinde de kendini gösterir. Günün belirli bölümleri, bu çerçevede sembolik bir potansiyel taşır: İstanbul'un gece atmosferi, siyasi rakipler arasındaki güç mücadelelerini ve tartışmalarını simgelerken, “güneşin doğarak ışıklarıyla büyüleyici İstanbul şehrini aydınlatmaya başladığı” şeklindeki metafor, yeni bir politik düzenin ve Minka'nın zindandan kurtuluşunun habercisidir. İstanbul'un tanınmış kentsel simgeleri, Ayasofya, Beyazıt Meydanı ve Sultanahmet Meydanı, Bjelevac'ın romanında tarihsel değişimin ve değişim gücünün anlamını taşır. Bu değişim, sivil halk ile askeri birliklerin iç içe geçtiği geniş bir kalabalıktan oluşan bir alayla birlikte gelir.

Sonuç

Abdurezak Hivzi Bjelevac, zengin vizyonuyla, Bosna ve Boşnak toplumunun en önemli sorunlarını ele almıştır. Bunlar arasında Batılılaşma, kadın özgürleşmesi, göç, emperyalizm gibi konular yer almaktadır. Bu nedenle, yüzyıla hâkim değişim

rüzgârları içinde toplum yaşayışını ve şartlarını kaydeden bir zamane yorumcusu olarak Bosna Hersek'in kültürel hafızasında yerini almıştır. Bosna'da yaşanan bu tarihî gelişmelerin ve dönemeçlerin, dönemin Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerle paralellik göstermesi, İstanbul'da eğitim görmüş ve yaşamış olan Bjelevac'ın eserleri için müthiş bir tarihî arka fon oluşturmuştur. Bu haliyle Bjelevac'ın iki önemli eseri *Başka Bir Güneş'in Altında* ve *Minka*'nın dönem romanları olarak Osmanlı'nın yakın dönem tarihinde yer tutan Abdülhamid dönemi, Jön Türk Hareketi, 31 Mart Olayı, Batılılaşma süreci ve kadının özgürleşmesi gibi konulara dair önemli bilgiler ve görüşler içerdikleri saptanmıştır. Makalede incelediğimiz *Başka Bir Güneş'in Altında* ve *Minka* romanlarında Batılılaşma, kadının özgürleşmesi ve daha spesifik ve siyasi konular olan Abdülhamid dönemi, Jön Türk Hareketi ve 31 Mart Olayı'nın kısmi bir şekilde ele alındığı, Bjelevac'ın bu konudaki gözlemlerinin zaman zaman keyfi ve üstün körü olduğu gözlemlenmiştir. Yazar, *Başka Bir Güneş'in Altında* romanında Jön Türk hareketine ilişkin bu tür bir teşkilatlanmaya neden olan sorunlar, harekete katılan kişilerin kimliği, hedefler ve görevler, teşkilatlanma yöntemleri, bu hareketin saray çevresinde çektiği tepkiler, harekete karşı alınan önlemler, Jön Türk fikirlerinin halk arasında karşılığı vb. konularda birçok önemli soru ortaya koyuyor. Öte taraftan *Minka* adlı romanda ise aynı dönemde geçen olayları bir kadın özgürleşmesi süreci içerisinde ele alarak, başkışı Minka üzerinden kadının toplumsal ve siyasi gelişmelerdeki rolünü sorgularken, o dönemde kurulan kadın cemiyetlerinin işleyişi hakkında neredeyse bilimsel bir üslupla tarihe notlar düşüyor. Tarihî kaynaklarda yer verilen bilgiler, bu edebiyat metinlerinin tarihî önemi açısından vurgulanması gereken noktaların tespit edilmesine olanak tanımıştır. Abdurezak Hifzi Bjelevac'ın genel olarak II. Abdülhamid dönemine, özeldense Jön Türk hareketine, 31 Mart Olayı'na ve Osmanlı'daki kadının özgürleşmesi hareketlerine kendi ideolojik penceresinden baktığı fark edilmiştir. Metni bir söylem pratiği olarak algılayan Yeni Tarihselcilik kuramı, Foucault'nun deyimiyle hiçbir metnin "masum" olmadığını, her metnin arkasında yazarının ve ideolojik temele dayanan sosyal ve tarihsel bağlamın bulunduğunu telkin eder. Bu nedenle böyle bir sonuç olağan ve beklenendir. Yazarın Batılılaşma ve modernleşme fikirlerine duyduğu kişisel yakınlık, onun romanda bu fikirleri ağırlıklı olarak eleştirden uzak, son derece olumlu bir yaklaşımla sunmasına neden olmuştur. Roman bağlamında sultanın veya hükümetin temsil ettiği 'Öteki'ne karşı tutum aşırı derecede olumsuzdur, 'öteki' şeytanlaştırılmıştır. II. Abdülhamid

yönetimine karşı beslenen bu olumsuz tutumun, elbette tarihî kaynakların “metinsel gerçekliği” içinde temellendirilmiş olduğu bir gerçektir, ancak dönemin Osmanlı İmparatorluğu için son derece olumsuz politik ve sosyal bağlamı da göz ardı etmemek gereklidir. Birçok kaynakta, o dönemde yeterince kırılğan olan Osmanlı Devleti’ni her şekilde istikrarsızlaştırmaya ve nihayetinde devirmeye çalışan iç ve dış düşmanlar göz önüne alındığında II. Abdulhamid’in devlet içinde mutlak hâkimiyeti kurma çabaları kısmen haklı bulunmaktadır. Bu nedenlerle, Bjelevac’ın kendi deyimiyle “eski ruhun ve yeni ruhun mücadelesini” oldukça tek taraflı, yanlı ve bir monolog şeklinde tasvir ettiği sonucuna varılabilir. Bu çalışmanın *Başka Bir Güneş’in Altında* ve *Minka* romanlarında yer verilen tarihî olayların bazı yönlerini aydınlatmaya veya sadece bazı olası soruları sormaya çalıştığını söyleyebiliriz. Sonuç itibarıyla, her tarihî olay benzersiz ve biriciktir ve hiçbir zaman nihai cevaplara ulaşmamız mümkün değildir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

249

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos.
- Akşin, S. (1980). *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Gerçek Yayınevi.
- Bjelevac, A. H. (2010). *Minka*. Svjetlost.
- Bjelevac, A. H. (1998). *Pod drugim suncem*. BH Most.
- Çavuş, R. (2002). Edebiyat incelemelerinde tarihe yeni bir dönüş. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42, 121-133.

- Đuvić, M. (2006). Minka - Roman o njenoj revoluciji. *Diwan*, 17-18, 107-116.
- Erdemir, K. G. (2018). Yeni tarihselci söylem ışığında bir disiplin olarak edebiyat. *Folklor/Edebiyat*, 24, 95. <http://dx.doi.org/10.22559/folklor.197>
- Gündüz, M. (2008). II. Abdülhamid dönemi eğitim ve ideolojisi üzerine araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 243-286.
- Hanioglu, M. Ş. (2001). Jön Türkler. *İslam ansiklopedisi* içinde (C. 23, s. 584-587). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Idrizović, M. (1978). *A. H. Bjelevac – Život i književno djelo*. Svjetlost.
- Lešić, Z. (2003). *Nova Čitanja – Poststrukturalistička čitanka*. Buybook.
- Tekšan, M. (2020). Yeni tarihselcilik kuramı ve Louis De Bernieres'in Kanatsız Kuşlar romanı üzerine bir inceleme. *Turkish Studies Language and Literature*, 15, 2065-2092. <http://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.47077>
- Žujo-Marić, L. (2020). A city on the shores of Marmara in the Novel Of Abdurezak Hivzi Bjelevac. *Istraživanja*, 15, 187-200.